

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 343.131

Котюк Іван Ілліч – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Котюк Олександр Іванович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мета як філософсько-прагматичний орієнтир кримінального провадження

На підставі наукового аналізу окремих норм Кримінального процесуального кодексу України наведено приклади некоректного вживання в ньому категорій «мета» і «завдання». Сформульовано методологічні рекомендації, спрямовані на запобігання цим недолікам.

Ключові слова: мета; завдання; кримінальне провадження; доказування; слідчі дії.

Мередумовою належним чином організованої діяльності є визначення її мети, що сприяє усвідомленому, цілеспрямованому та планомірному її досягненню. Ця методологічна настанова повною мірою стосується й кримінального провадження. Проте його мету в чинному Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) України не визначено, а в ст. 2 перелічено лише завдання [1, с. 3]. Водночас слід констатувати намагання сформулювати мету окремих процесуальних інститутів і дій у КПК України. Прикладом може слугувати низка формулювань, наявних у Законі, а саме: заходи

забезпечення кримінального провадження застосовують «з метою досягнення дієвості цього провадження» (ч. 1 ст. 131); «з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор здійснюють огляд місцевості, приміщення, речей та документів» (ч. 1 ст. 237); «з метою перевірки й уточнення відомостей, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань» (ч. 1 ст. 240).

У межах визначення мети окремих процесуальних інститутів привертають увагу недоліки тексту КПК України як методологічного, так і техніко-юридичного характеру. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 91 КПК України, «доказування полягає в збиранні, перевірці та оцінці доказів із метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження». Водночас власне назва цієї статті звучить як «Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні». Тобто в назві про мету не йдеться, але все ж її визначено (хоча й не в ч. 1, як це мало б бути, а в ч. 2. Сумнівним є також те, що метою доказування є «встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження», адже і в теорії, і на практиці розрізняють поняття «обставини, що підлягають встановленню» та «обставини, які підлягають доказуванню». Отже, для кримінального провадження мають значення обидва види обставин, але шляхом доказування зазвичай встановлюються обставини, що підлягають доказуванню. Що ж до обставин, які підлягають встановленню, то вони можуть з'ясуватись й в інший спосіб. Саме тому логічнішим був би висновок, що метою доказування є «встановлення обставин, що належать до предмета доказування в конкретному кримінальному провадженні».

Насамперед, прикладом належного підходу до конструювання норм, у яких визначено мету відповідних заходів або дій, може бути назва ст. 177 КПК України «Мета і підстави застосування запобіжних заходів». Але, по-перше, хоча в назві статті мету задекларовано, у тексті її не визначено. По-друге, наявний у статті перелік є свідченням того, що в ній йдеться про завдання застосування цих заходів.

Таку саму помилку допущено й у ст. 234 КПК України, згідно з якою обшук проводять із метою виявлення та фіксування відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання його знаряддя або майна, здобутого внаслідок його вчинення, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Отже, регламентуванню зазначеної слідчої дії повинно передувати визначення її мети. Помилковим є також те, що в ній фактично визначено не мету, а завдання цієї слідчої дії. Аналогічну структуру має ст. 267 КПК України (Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи).

Отже, наведені приклади свідчать про те, що в КПК України категорії «мета» й «завдання» ототожнено, мету окремих інститутів не визначено взагалі, іноді її задекларовано, але не визначено, а іноді – визначено неправильно, ототожнено категорії «мета» і «підстави проведення процесуальної дії».

Зокрема, у ст. 223 КПК України не визначено мету слідчих (розшукових) дій як окремого процесуального інституту. Не сформульовано також мету таких слідчих дій, як допит (ст. 224), пред'явлення для впізнання (ст. 228, 229), освідчування особи (ст. 241) тощо. Це саме стосується й негласних слідчих (розшукових) дій.

Характерним прикладом у цьому аспекті є ст. 233 КПК України (Проникнення до житла чи іншого володіння особи), у якій не визначено ні його мети, ні його завдань, що зумовлюватиме порушення під час визначення його підстав.

Недоліки і методологічного, і техніко-юридичного характеру наявні також у ст. 242 КПК України (Підстави проведення експертизи), у ч. 1 якої зазначено, що експертизу проводять... «... якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання». Адже, по-перше, мету цієї слідчої дії тут не визначено, а по-друге, визнання її підставою необхідність спеціальних знань є неправильним, оскільки в ч. 2 цієї статті визначено випадки обов'язкового її призначення незалежно від того, чи має особа, яка призначає проведення експертизи, такі спеціальні знання, чи ні. Прикладом такого самого підходу може слугувати ст. 269 КПК України (Спостереження за особою, річчю або місцем) та ін.

З огляду на зазначене, метою статті є виявлення проблемних питань використання в КПК України категорій

«мета» і «завдання» та вироблення рекомендацій, спрямованих на їх вирішення.

Насамперед, причинами помилок під час використання в КПК України зазначених категорій є те, що дослідженню цього питання приділено недостатньо уваги, оскільки останніми роками ці методологічні проблеми зазвичай не привертають увагу вчених, а в попередніх дослідженнях ці питання вирішували непослідовно й суперечливо. Унаслідок цього іноді поняття «мета» та «завдання» розглядають як самостійні правові категорії [2, с. 33; 3, с. 40], а іноді – як тотожні [4, с. 37–38]. Мету кримінального судочинства визначали через його завдання, якими вважали: з'ясування істини в справі; забезпечення законності; доведення вини та справедливого покарання особи, яка вчинила злочин; запобігання необґрунтованому обвинуваченню невинних і здійснення виховного впливу на громадян [5, с. 41]; охорону суспільних відносин, життя, здоров'я, майна, прав та інтересів держави й громадян від злочинних посягань; запобігання злочинам [6, с. 16]; захист прав та законних інтересів учасників процесу [7, с. 18]. Наявні були також висновки стосовно того, що кримінальний процес має багато цілей [8, с. 12] та не має власної мети [9, с. 15].

Крім мети й завдань кримінального судочинства загалом, існували спроби визначення мети та завдань окремих його інститутів, причому тут часто формулювали або тільки їх мету, або лише їх завдання. Наприклад, мету досудового слідства зазвичай не визначали, а визначалися лише його завдання. Водночас і щодо цього було висловлено різні міркування. Так, Декретом про суд від 22 лютого 1918 р. № 2 було визначено, що основним змістом і завданням досудового слідства є встановлення істини в справі [10]. Його завданнями вчені вважають збирання, дослідження й оцінку доказів для вирішення питання про наявність складу злочину в діях обвинуваченого, встановлення його вини, характеру, розмірів спричиненої шкоди, можливості віддання його до суду [11, с. 3], а також встановлення причин та умов, що призвели до вчинення злочину, зумовили вживання заходів щодо запобігання їх проявам [12, с. 95]. На думку І. Лузгіна, досудове слідство має ту саму мету, що й кримінальний процес загалом [6, с. 16].

Окремі вчені вирізняють і завдання слідчого, вважаючи, що ними є повне, усебічне й об'єктивне встановлення обставин події, що містить ознаки злочину, винуватості або невинуватості конкретної особи на основі доказів, які збирають і вивчають у процесі розслідування [6, с. 17]. На думку О. Гуляєва, такі завдання передбачають: швидке та повне розкриття злочинів і викриття винних; забезпечення інших умов для притягнення винних у вчиненні злочину до відповідальності; запобігання необгрунтованому обвинуваченню у вчиненні злочину; з'ясування причин та умов, що призвели до нього [11, с. 3].

Виокремлюють також мету слідчих дій. На думку С. Шейфера, метою будь-якої слідчої дії є отримання інформації [13, с. 65]. Проте очевидним є те, що отриманням інформації зміст слідчих дій не вичерпується, саме тому кожна з них має власну мету. Загалом метою слідчих дій як процесуального інституту є розв'язання процесуальних завдань, що виникають під час кримінального провадження [14, с. 7].

Паралельно з поняттям «розслідування» використовують поняття «доказування», проте порівняння наявних їх визначень і завдань, які вони реалізують, свідчить про те, що вчені їх часто ототожнюють. Зокрема, розглядаючи доказування як здійснювану в процесуальних формах діяльність органів розслідування, прокурора й суду за участі інших її суб'єктів зі збирання, закріплення, перевірки й оцінки фактичних даних, необхідних для встановлення істини в справі та вирішення завдань кримінального судочинства, більшість науковців його метою вважає встановлення об'єктивної істини в справі [15, с. 26]. Водночас завданнями доказування визнають: формування (збирання та закріплення) доказів; перевірка й оцінка доказів та їх процесуальних джерел; обгрунтування висновків із метою встановлення об'єктивної істини та прийняття на цій основі правильного, законного, обгрунтованого й справедливого рішення [15, с. 4].

Отже, такі суперечливі визначення мети й завдань правосуддя та окремих його інститутів є свідченням того, що проблема розуміння їх сутності, змісту, співвідношення, місця й значення потребує подальших досліджень.

Учені, які не розмежують поняття «мета» й «завдання», обґрунтовують це тим, що зазначені категорії не розмежовано в законі [4, с. 83]. Однак загальновідомо, що окремі положення закону часто мають суб'єктивний, політичний заангажований і консервативний характер. Можна також констатувати й постійне відставання його норм від розвитку суспільних процесів тощо. На думку окремих дослідників, певні нюанси цих понять відображено не в особливостях їх змісту, а в можливості їх різноаспектного дослідження, оскільки категорія «мета» – філософська, тоді як категорія «завдання» має більш практичне, побутове застосування [4, с. 38].

Сумнівним є вживання терміна «завдання» в правових актах у розумінні конкретизації мети [16, с. 253–290]. Адже завдання відображають зміст діяльності, а мета – очікуваний її результат, а отже, якщо в правових актах ці поняття ототожнено, то це лише свідчить про їх техніко-юридичну недосконалість.

Те, що не слід ототожнювати поняття «мета» й «завдання», підтверджують також висновки філософського рівня, згідно з якими «в образі мети ми маємо на увазі зміст, який заздалегідь відомо» [17, с. 248]; «мета – це ідеальне передбачення бажаного результату» [2, с. 33]. Безпідставною є й підміна слова «мета» категорією «ціль», оскільки в українській мові слово «ціль» означає те, у що потрібно влучити. Тим більше безпідставним є вживання слова «підцілі» [18, с. 14].

Отже, мета є ідеальним образом тих результатів вольових дій, заради яких вони здійснюються. А оскільки поява мети є наслідком усвідомлення конкретних потреб, то цілеспрямованість є головною ознакою осмисленої діяльності. Розглядаючи ж мету як запланований результат діяльності, яка складається з окремих дій, є очевидним, що кожна з цих дій як елемент системи відрізняється самостійністю й спрямована на розв'язання конкретних завдань, що в сукупності й забезпечує досягнення запланованого результату – мети. Тобто мета детермінує завдання, розв'язання яких і забезпечує досягнення мети.

Слід підкреслити діалектичний характер зв'язку між метою та завданнями. Розглядаючи мету як те, що уявляється у свідомості та очікується в результаті конкретних дій, не слід

розглядати її як абсолютно самостійне, ізольоване явище, оскільки вона завжди є структурним елементом певної системи, відповідно до ієрархії елементів якої ми неминуче повинні виділити й мету кожного з них. При цьому сутність мети на кожному рівні системи залишається незмінною і становить те, що на ньому необхідно досягти. Водночас мета нижчого рівня загальності, не змінюючись у своїй сутності, є одночасно завданням, яке необхідно розв'язати для досягнення мети вищого ступеня загальності. А згідно з місцем конкретної мети в їх ієрархії в структурі кожної діяльності визначається й її функція, що може бути функцією або стратегії, або тактики. Так, якщо кінцева мета спрямовує діяльність усієї системи, визначає її характер, спосіб і засоби досягнення, то мета нижчого ступеня загальності конкретизує зміст цієї системи, спрямовує кожен її елемент, визначає способи досягнення мети власного рівня та є засобом досягнення мети вищого рівня.

З наведеного аналізу сутності мети випливає, що її слід розглядати як категорію, що відображає процес функціонування й розвитку суспільства, розмежовуючи окремі аспекти якого, ми розмежовуємо й різні види діяльності, спрямованої на досягнення конкретної мети кожного з них. Але, на відміну від інших видів діяльності, мета діяльності у сфері правовідносин передбачає такі ознаки: а) повинна бути визначена законодавцем; б) оскільки її включено до змісту правової норми як вимогу, то її досягнення є обов'язковим, а у випадках, визначених законом, її недосягнення може зумовити відповідні санкції; в) орієнтує на єдині установки щодо врегулювання та здійснення відповідних правовідносин; г) досягається засобами, визначеними законом, що й зобов'язує визначати не тільки мету, а й завдання кожного виду діяльності.

Отже, процесуальна діяльність практично виявляється лише у формі конкретних рішень і дій, зміст яких залежить від мети, на досягнення якої вони спрямовані. Зміна мети зумовлює й зміну змісту та характеру діяльності. А оскільки кримінальне провадження є багаторівневою системою, то слід розмежовувати не тільки мету та завдання цієї діяльності загалом, а й мету і завдання її складових. Саме тому власну мету має кожна слідча й

судова дія та рішення, тим паче її повинен мати кожен структурний елемент (стадія) цієї діяльності.

Викладене надає можливість зробити такі висновки:

1) поняття «мета» й «завдання» ототожнювати не слід, оскільки мета – це подумки передбачуваний та очікуваний результат конкретної діяльності, а завдання – це те, що потрібно виконати для досягнення певної мети;

2) оскільки мета й завдання завжди є елементами певної системи, якою є цілеспрямована діяльність, то їх співвідношення має діалектичний характер. Мету досягають шляхом розв'язання конкретних завдань, але після її досягнення вона припиняє функціонування як мета й починає функціонувати як одне із завдань, що спрямоване на досягнення мети вищого ступеня загальності, стає засобом досягнення цієї мети;

3) на відміну від інших видів діяльності, мета діяльності у сфері правовідносин передбачає такі ознаки: а) повинна бути визначена законодавцем; б) оскільки її включено до змісту правової норми як вимогу, то її досягнення є обов'язковим, а у випадках, визначених законом, її недосягнення може зумовити відповідні санкції; в) орієнтує на єдині установки щодо врегулювання та здійснення відповідних правовідносин; г) досягається засобами, визначеними законом, що й зобов'язує визначати не тільки мету, а й завдання кожного виду діяльності;

4) мету кримінального провадження та окремих його інститутів належним чином не визначено ні в законодавстві, ні на теоретичному рівні. Проте вони мають ієрархічний характер, зокрема, мету кримінального провадження може бути досягнуто шляхом розв'язання поставлених перед ним завдань, сформульованих у ст. 2 КПК України, а досягнення цієї мети стає засобом досягнення мети судочинства загалом. Водночас реалізація мети судочинства стає одним із засобів досягнення мети тих видів діяльності, які стоять перед державою, зокрема правосуддя;

5) з прагматичної позиції належне визначення мети й завдань кримінального провадження, окремих його інститутів та процесуальних дій сприятиме належному визначенню правових

підстав їх здійснення, запобіганню припусканню помилок під час їх організації та проведення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.
2. Керимов Д. А. Категория цели в советском праве / Д. А. Керимов // Правоведение. – 1964. – № 3. – С. 31–38.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. О. Трубачева. – М. : Прогресс, 1986. – . – Т. 2. – 1986. – 672 с.
4. Элькин П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькин. – Л. : ЛГУ, 1976. – 143 с.
5. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – . – Т. 1. – 1968. – 470 с.
6. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания / И. М. Лузгин. – М. : НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1969. – 178 с.
7. Каз Ц. М. Проблемы доказывания в суде первой инстанции (цели доказывания) / Ц. М. Каз. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 78 с.
8. Карев Д. С. Советский уголовный процесс / Д. С. Карев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 567 с.
9. Строгович М. С. Уголовный процесс / М. С. Строгович. – М. : ОГИЗ, 1935. – 100 с.
10. Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1957. – 471 с.
11. Гуляев А. П. Следователь в уголовном процессе / А. П. Гуляев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 132 с.
12. Михайлов А. И. О задачах предварительного расследования в советском уголовном процессе / А. И. Михайлов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1977. – Вып. 26. – С. 92–99.

13. Шейфер С. А. Следственные действия: система и процессуальная форма / С. А. Шейфер. – М. : Юрид. лит., 1981. – 128 с.

14. Котюк О. І. Правомірність слідчих дій: умови визначення та засоби забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. І. Котюк. – К., 2013. – 19 с.

15. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К. : Вища шк., 1984. – 133 с.

16. Морщакова Т. Г. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин // Право и социология. – М., 1973. – С. 253–290.

17. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Наука логики / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1974. – 452 с.

18. Лубин А. Ф. Взаимодействие участников идентификационно-поисковой деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Лубин Александр Федорович. – М., 1981. – 219 с.